КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ СТРАТЕГІЇ ДЕТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ

CONCEPTUAL BASIS STRATEGY OF DESHADOWING OF ECONOMIC RELATIONS IN UKRAINE

УДК 351.82

Леонова О.О.
здобувач кафедри економічної політики та менеджменту
Харківський регіональний інститут державного управління
Національної академії державного управління
при Президентові України

У статті теоретично узагальнено концептуальні основи стратегії детінізації економічних відносин в Україні. На основі аналізу, узагальнення й систематизації наукових джерел висвітлено шляхи та запропоновано стратегію розвитку детінізації економічних відносин в Україні на довгостроковий період.
Ключові слова: *механізми державного управління, стратегія розвитку, тіньова економіка, детінізація економічних відносин, економічна безпека.*

В статье теоретически обобщены концептуальные основы стратегии детенизации экономических отношений в Украине. На основе анализа, обобщения и систематизации научных источников освещены пути и предложена стратегия развития детенизации экономических отношений в Украине на долгосрочный период.
Ключевые слова: *механизмы государственного управления, стратегия развития, теневая экономика, детенизация экономических отношений, экономическая безопасность.*

The article theoretically generalizes the conceptual basis of the strategy of the deshadowing of economic relations in Ukraine. Based on the analysis, generalization and systematization of scientific sources, the ways and tendencies of strategy for the development of the deshadowing of economic relations in Ukraine for the long term are proposed.
Key words: *mechanisms of public administration, development strategy, shadow economy, deshadowing of economic relations, economic security.*

Постановка проблеми у загальному вигляді. Після проголошення незалежності України економічна нестабільність надала можливість сховатися в тінь від держави тим, хто займався імпортом в Україну різноманітної продукції, що зробило неможливим розвиток внутрішнього товаровиробника. Країна почала жити за рахунок нелегального імпорту. Курс національної валюти ледь тримався за рахунок переказів мільярдів доларів від заробітчан і сировинного експорту. Тіньова економіка не лише знищувала чесну конкуренцію та змушувала українців шукати кращої долі закордоном. Зростання неофіційної економічної діяльності забрало в держави ресурси та можливості змінити ситуацію. Зупинити це могли лише негайні та радикальні дії. Але, починаючи з 2014 року, нестабільність політичної ситуації, відсутність взаємності та чіткого розподілу функцій між виконавчими та законодавчими органами влади не призвели до повного виконання поставлених урядом стратегічних пріоритетів економічного та соціального розвитку України щодо забезпечення сталого економічного зростання, утвердження інноваційної моделі розвитку та соціальної переорієнтації економічної політики держави.

Тому сьогодні українське суспільство вимагає реальних реформ і готове повною мірою підтримати того, хто почне їхнє впровадження. Представники суб'єктів господарювання та громадськості вже активно працюють у напрямку детінізації економічних відносин і очікують від найвищих ешелонів влади механізм конкретних кроків щодо створення конкурентної економіки в Україні. Таким чином, з'являються нові аспекти дослідження, а проблема набуває нового трактування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення проблем сутності тіньової економіки, концептуальних основ стратегії детінізації економічних відносин і підходів до формування механізмів державного регулювання у сфері детінізації економічних відносин висвітлені в працях таких учених, як Г. Атаманчук, В. Афанасьєв, В. Базилевич, Д. Блейдс, З. Варналій, А. Гальчинський [4], В. Горбулін [1], Г. Гросман, Б. Далаго, М. Єрмошенко, Г. Задорожний, Г. Знаменський, В. Князєв, Т. Ковальчук, Т. Корягіна, М. Корецький, Л. Косалс, М. Кім, І. Мазур, В. Мамутов, В. Мандибура, В. Мунтіян, Г. Пастернак-Таранушенко, О. Подмазко, І. Савченко [3], А. Турчинов, Л. Хофман [2], С. Чернявський [5], Ф. Шнайдер, В. Шандра [6] й інші. Але різноманітність форм тіньової економічної діяльності та необхідність формування нових механізмів державного регулювання детінізації економічних відносин зумовлюють розроблення та реалізацію сучасної стратегії детінізації економічних відносин в Україні.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Складність вирішення проблеми детінізації економічних відносин в Україні полягає в тому, що оцінити вплив тіньової економіки на загрози економічній безпеці в Україні неможливо. Внутрішні й зовнішні загрози неоднаково впливають на економічну безпеку країни. Створена в останні роки економічна система зробила фактично неможливим існування й розвиток підприємств офі-

ційної економічної діяльності. Тому потребує подальшого дослідження, розроблення та впровадження нова стратегія детінізації економічних відносин в Україні.

Метою статті є розкриття сутності процесу формування, становлення й реалізації стратегії детінізації економічних відносин країни та надання пропозицій щодо створення нової довгострокової стратегії розвитку детінізації економічних відносин в Україні.

Виклад основного матеріалу. Дослідження основ стратегії детінізації економічних відносин в Україні починається з дня проголошення незалежності.

Період 1991–2001 рр. позначений докорінною зміною соціально-економічних відносин і утвердженням принципово нової економіки. Фактично з нульової позначки сформовано її визначальні атрибути – фінансову, грошову, бюджетну, банківську, митну й інші системи, які в сукупності визначають економічну інфраструктуру незалежності держави. За ці роки проведена реорганізація адміністративно-командної системи економічних відносин. Особливо відчутним став перелом у реформуванні відносин власності: понад 75% від загального обсягу промислової продукції виробляється недержавними підприємствами. Здійснене роздержавлення сфери будівництва та транспорту, на приватних засадах розвиваються підприємства торгівлі [5].

Принципові, кардинальні зміни відбулися на селі, де активно реалізуються завдання розпочатої ще в 1994 р. земельної реформи. За час її проведення 6,4 млн селян безоплатно одержали у власність 26,5 млн га сільськогосподарських угідь. Ще 6,2 млн га земель передано в приватну власність для ведення фермерських, особистих підсобних і присадибних господарств. На недержавній основі нині виробляється практично вся аграрна продукція. Цей найскладніший крок у комплексі ринкових перетворень докорінно змінює систему економічних відносин не лише на селі, а й у всій державі [4].

Протягом 90-х рр. було сформовано основний каркас ринкової інфраструктури та ринкових інститутів, утверджено основи відповідної законодавчої бази. Здійснено важливі заходи в лібералізації господарських зв'язків, зокрема цінового механізму, грошового та валютного ринків, ринків товарів і капіталів. Наслідком цих кроків стало подолання хронічного дефіциту товарів, нескінченних черг, які 70 років були невід'ємним атрибутом повсякденного життя кожної української сім'ї. Змінюється характер поведінки суб'єктів господарювання, які дедалі більше орієнтуються на платоспроможний попит, кон'юнктуру ринку, максимізацію прибутку [3].

Докорінно перебудовано й економічні функції держави. Замість системи директивного управління сформовано основні важелі й інструменти державного макроекономічного регулювання.

Економіка України, на противагу системній замкнутості, характерній для попереднього періоду, стає у своїй основі більш відкритою. Стабілізується конвертована національна валюта, а також законодавство, що регулює зовнішньоекономічну діяльність, яка останнім часом дедалі більше наближається до стандартів і вимог Світової організації торгівлі.

Таким чином, незважаючи на проблеми й труднощі, за перші десять років реформ в економіці незалежної України практично в усіх її сферах в основному сформовано фундамент ринкової економіки, нагромаджено критичну масу ринкових перетворень. Це відкриває реальну перспективу динамічного зростання та якісного розвитку вітчизняної економіки, підвищення рівня життя населення. У суспільстві зміцнюється переконаність у тому, що альтернативи обраному шляху ринкових перетворень немає.

Проте перехід від збанкрутілої адміністративно-командної системи до ринкової економіки не міг не супроводжуватися глибоким падінням виробництва, яке у своїй основі було неконкурентним і неефективним. Водночас потрібно враховувати й складність органічного поєднання реалізації завдань системної трансформації з розв'язанням усього комплексу проблем, пов'язаних з утвердженням державності. Через специфіку економічних, соціально-політичних, гуманітарних і екологічних чинників утвердження та зміцнення державного суверенітету виявилося в Україні набагато складнішим, ніж це уявлялося урядом [2].

За 1990–1999 рр. обсяги ВВП скоротилися на 59,2%, промислової продукції – на 48,9%, сільськогосподарської – на 51,5%. Реальна заробітна плата зменшилася в 3,82 рази. Найвідчутніші втрати припали на стартовий етап перехідного періоду – 1991–1994 рр. За цей час обсяг ВВП зменшився на 45,6%, промислового виробництва – на 40,4%, сільськогосподарського – на 32,5%. Були повністю розбалансовані грошова та фінансова системи. Особливо відчутними виявилися наслідки найвищої у світі гіперінфляції, яка в 1993 р. досягла 10 256%. Дефіцит державного бюджету покривався грошовою емісією Національного банку України [4].

Далася взнаки відсутність не тільки практичного досвіду, а й суто теоретичного

осмислення шляхів переходу від адміністративно-командної економіки до ринкової. У багатьох випадках неадекватними були й рекомендації міжнародних фінансових інституцій і зарубіжних експертів, які часто зводилися до застосування штучно сконструйованих стандартних стереотипів, були механічною калькою з чужого досвіду, не враховували специфіку нашої держави. Ці рекомендації сприймалися некритично. Недосвідченість кадрового потенціалу була особливо відчутною на старті реформ, а тому численні помилки та прорахунки, невпевненість у здійсненні управлінських рішень були цілком закономірними.

Через допущені прорахунки, насамперед низьку дієздатність держави, становлення ринкових відносин супроводжувалося глибокими деформаційними процесами. Набули поширення нецивілізовані форми нагромадження капіталу, істотні суперечності в практиці приватизації, зростав рівень тінізації економіки, корупції й економічної злочинності, обсяги позабанківського грошового обігу. Найбільш небезпечним стало зміцнення позицій олігархічного капіталу, його зрощування з державною бюрократією, тенденції підпорядкування економіки та держави загалом корпоративним інтересам.

Ці й інші чинники не лише дискредитували політику реформ і функціонування економічної системи, заважали формуванню сприятливого інвестиційного клімату, а й істотно обмежували можливості інтегрування України в сучасний цивілізаційний процес, утвердження високих стандартів Європейського Союзу.

Наступний крок проведення реформ – «Стратегія 2000–2004 рр.», що стала стратегією економічного та соціального розвитку України з урахуванням історичного досвіду, особливостей розвитку суспільства, які визначилися духовними, національними, культурними традиціями, забезпечили майбутній шлях розвитку держави на міжнародній арені. Таким став Указ Президента України від 23.02.2000 р. № 276/2000 «Про першочергові заходи щодо реалізації Послання Президента України до Верховної Ради України «Україна: поступ у XXI сторіччя. Стратегія економічного та соціального розвитку на 2000–2004 роки» [6]. Головною метою програми стало досягнення визначених у Посланні Президента України темпів економічного зростання як основи вирішення всього комплексу завдань соціально-економічної політики на п'ять років. Результатом стратегії детінізаційного напряму державної політики 2000–2004 рр. стали темпи економічного зростання, стабільність національної грошової одиниці, позитивні зрушення у сфері соціального життєзабезпечення населення. Важливим підсумком цього етапу стало подолання тривалої руйнівної економічної кризи, що сягає корінням у часи радянської системи.

Із метою продовження реалізації стратегічних пріоритетів економічного та соціального розвитку України щодо забезпечення сталого економічного зростання, утвердження інноваційної моделі розвитку, соціальної переорієнтації економічної політики, створення передумов для набуття Україною членства в Європейському союзі Указом Президента України від 28.04.2004 р. № 493/2004 було схвалено стратегію економічного та соціального розвитку України «Шляхом європейської інтеграції» на 2004–2015 рр. [4]. У цій Стратегії виділено основні підсумки економічних і соціальних перетворень за період із 1991 по 2003 рр. Цей період позначений докорінною зміною соціально-економічних відносин, утвердженням принципово нової економіки. Зазначено, що фактично з нульової позначки сформовано її головні атрибути – фінансову, бюджетну, грошову, митну, банківську й інші системи, які в сукупності визначають економічну інфраструктуру незалежної держави. За ці роки реорганізована адміністративно-командна система економічних відносин, сформовано основний каркас ринкової інфраструктури та ринкових інститутів, утверджено основи законодавчої бази, перебудовано економічні функції держави. Економіка України, на противагу системній замкнутості, стає у своїй основі відкритою, має стабільну конвертовану національну валюту та законодавство, що регулює також зовнішньоекономічну діяльність.

Цілі та завдання нової стратегії пріоритетів на період 2004–2015 рр. були на порядок масштабнішими та складнішими. Проте, аналізуючи виконання зазначеної стратегії, можна зробити висновок, що Державні програми затверджуються в середині періоду, на який вони розроблені, таким чином, виконавці не дотримуються строків, установлених законодавством. Нестабільність політичної ситуації з 2014 р., відсутність взаємності та чіткого розподілу функцій між виконавчими та законодавчими органами влади не призвели до повного виконання зазначеної програми на 2004–2015 рр. Соціальну переорієнтацію економічної політики не вдалося забезпечити. Середньорічні темпи зростання ВВП у період з 2004–2015 рр. мали запланований показник у 6–7%, а в кінці 2014 р. він становив лише 2,5%, що підтверджує, що цієї стратегії не дотримувалися.

Сутність концептуальних засад стратегії економічного та соціального розвитку України на 2004–2015 рр. полягала у визначенні чітко окреслених завдань прискореного виведення економіки на траєкторію сталого зростання, посилення дієздатності держави та подальшого поглиблення ринкових реформ, утвердження соціально орієнтованої структурно-інноваційної моделі розвитку. Реалізація цих завдань у неповному обсязі не створила реальних передумов для набуття Україною повного членства в Європейському Союзі [1].

Указом Президента України від 12.01.2015 р. № 5/2015 затверджено Стратегію сталого розвитку «Україна-2020». Ця стратегія передбачає в рамках названих чотирьох векторів руху реалізацію 62 реформ і програм розвитку держави. Першочерговою є реалізація таких реформ і програм, як реформа системи національної безпеки й оборони; оновлення влади й антикорупційна реформа; судова реформа; реформа правоохоронної системи; дерегуляція та розвиток підприємництва; реформа системи охорони здоров'я; податкова реформа; програма енергонезалежності; програма популяризації України у світі та просування інтересів України у світовому інформаційному просторі; децентралізація та реформа державного управління.

Метою реформи державного управління є побудова прозорої системи державного управління, створення професійного інституту державної служби, забезпечення її ефективності. Результатом упровадження реформи має стати створення ефективної, прозорої, відкритої та гнучкої структури публічної адміністрації із застосуванням новітніх інформаційно-комунікативних технологій (е-урядування), яка здатна виробляти й реалізовувати цілісну державну політику, спрямовану на суспільний сталий розвиток і адекватне реагування на внутрішні та зовнішні виклики.

Метою політики у сфері децентралізації є відхід від централізованої моделі управління в державі, забезпечення спроможності місцевого самоврядування та побудова ефективної системи територіальної організації влади в Україні, реалізація в повній мірі положень Європейської хартії місцевого самоврядування, принципів субсидіарності, повсюдності й фінансової самодостатності місцевого самоврядування.

Пріоритетом в управлінні публічними фінансами має стати підвищення прозорості й ефективності їх розподілу та витрачання. Процес здійснення державних закупівель повинен стати максимально прозорим і враховувати загальні принципи конкуренції. Корупційний складник під час здійснення державних закупівель має бути ліквідований.

Варто зазначити, що 2014–2015 рр. кардинально змінили економічну ситуацію в країні та значущі риси економічного розвитку. Анексія АР Крим і м. Севастополя, розв'язання бойових дій на Сході України з їх подальшою перманентною ескалацією спричинили процес руйнування усталених зв'язків, структури економіки України та принципів побудови виробничих відносин і розподілу доходів. Втягнення України у геополітичний конфлікт призвело до безпосереднього ускладнення політичних і економічних відносин із Російською Федерацією, руйнування виробничих потужностей і транспортної інфраструктури на території військового конфлікту, утрати міжгалузевих і логістичних зв'язків у регіональному та зовнішньоекономічному просторі, обмеження в доступі до енергетичної сировини (вугілля), а також суттєвого зростання інвестиційних ризиків. Ці негативні аспекти виявили накопичені внутрішні структурні проблеми, диспропорції та протиріччя розвитку, спричинені непослідовністю та незавершеністю попередніх спроб реформування економіки, які наприкінці 2014 й на початку 2015 рр. призвели до нового витка макроекономічної дестабілізації. Національна валюта девальвувала упродовж 2014–2015 рр. у 3 рази, а пік темпів зростання споживчих цін був досягнутий у квітні 2015 р. – 60,9% (у розрахунку до квітня 2014 р.).

З урахуванням вищезазначеного з метою визначення напрямів і пріоритетів довгострокового розвитку держави пропонуємо розглянути стратегію розвитку детінізації економічних відносин в Україні на період до 2033 р. за представленим нами базовим сценарієм.

Стратегія розвитку України на період до 2033 р. повинна ґрунтуватися на SWOT-аналізі й аналізі прогалин у політиці, законодавчих актах, програмах і планах у таких галузях, як економіка, соціальна політика, регіональний і місцевий розвиток, освіта й наука. Стратегія повинна мати визначену мету розвитку, що визначає цілісну систему стратегічних і операційних цілей переходу до інтегрованого економічного, соціального розвитку країни до 2033 р. Стратегічна ціль: забезпечення сталого галузевого та регіонального розвитку, подолання бідності та нерівності, забезпечення здорового життя, благополуччя та якісної освіти, забезпечення збалансованого споживання та виробництва природних ресурсів, управління ними, забезпечення економічної безпеки та правосуддя:

– до 2031 р. забезпечити поступове підвищення мінімального рівня заробітної плати та

мінімальної пенсії до рівня, не нижчого за фактичний прожитковий мінімум, до 2024 р. визначити мінімальну вартість години (півгодини) найманої праці для підприємств усіх форм власності;

– до 2031 р. збільшити охоплення соціально нижчого населення програмами державної соціальної підтримки до 85%;

– до 2031 р. забезпечити всім чоловікам і жінкам, особливо незаможним і соціально вразливим, рівні права на економічні ресурси, а також доступ до базових послуг (соціальні, освітні, комунальні, медичні й інші), володіння й розпорядження землею й іншими формами власності, до успадкованого майна, природних ресурсів, відповідних нових технологій імфінансових послуг, включаючи мікрофінансування;

– до 2031 р. підвищити життєстійкість малозабезпечених осіб і осіб, які перебувають в уразливому становищі, зменшити їх незахищеність і вразливість перед викликаними зміною клімату екстремальними явищами й іншими економічними, соціальними й екологічними потрясіннями й лихами;

– до 2024 р. повністю модернізувати механізм надання державної підтримки на оплату комунальних послуг, переорієнтувавши його на стимулювання ресурсо- й енергозберігаючого ведення домашнього господарства;

– до 2024 р. з метою зниження рівня корупції забезпечити всім доступ до базових медичних послуг;

– до 2031 р. значно зменшити незаконні фінансові потоки, активізувати діяльність із виявлення та повернення викрадених активів і вести боротьбу з усіма формами організованої злочинності, забезпечити зниження рівня тіньової економіки до 20%;

– зміцнити систему контролю за незаконними фінансовими потоками з метою запобігання та протидії легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом, і фінансуванню тероризму;

– сприяти верховенству права, забезпечити всім рівний доступ до правосуддя та збільшити ефективність виконання рішень національних і міжнародних судів. Забезпечити надання всім рівного доступу до захисту їхніх прав, протидіяти корупції, зловживанню службових обов'язків із боку посадових осіб і жорстокому та принизливому поводженню шляхом реформування системи судочинства та забезпечення правопорядку.

Перший сценарій (базовий) є продовженням сценарію прогнозу, що закладений до державного бюджету 2018 р., основою якого є здійснення реформ, закріплених у Середньостроковому плані пріоритетних дій Уряду до 2020 р., Стратегії подолання бідності, Стратегії розвитку малого й середнього підприємництва в Україні на період до 2020 р., Експортної стратегії тощо. Також передбачається збереження дії сприятливих умов на світових ринках.

За базовим сценарієм реальний ВВП України у 2031 р. повинен перевищувати рівень 2019 р. в 3 рази. Середньорічний темп приросту ВВП України за період 2019–2031 рр. становитиме 9%.

Етап формування інституційних основ сталого економічного зростання буде завершений до 2028 р. Середньорічний темп приросту ВВП України на цьому етапі становитиме 9%.

На другому етапі прискореного сталого зростання (2028–2030 рр.) передбачається поступове зростання темпів приросту ВВП з 9% до 12%.

Третій етап передбачає стабілізацію темпів економічного зростання в середньому на рівні 9% на рік.

Щорічний приріст ВВП України за рахунок цього фактора передбачається в середньому на рівні 1%, починаючи з 2019 р.

Одним із найголовніших елементів забезпечення економічного зростання до 2031 р. має стати зменшення тіньового обігу до 20%, збільшення обсягів офіційної економічної діяльності та забезпечення економічної безпеки держави. Також важливим фактором має стати поступова детінізація економічних відносин шляхом проведення «фінансової амністії» – забезпечення функціонування механізмів державного регулювання, довіри до влади, гарантій безпеки з боку держави (захист від розголошення інформації та переслідувань) особам, які легалізують доходи, проведення реформування податкової системи, посилення запобіжних заходів і заходів покарання за порушення податкового законодавства, розширення повноважень фіскальних органів і органів переслідування за правопорушення в цій сфері відразу після амністії.

Висновки. Проведений аналіз дає змогу зробити такі висновки:

– визначальна роль детінізації економічних відносин належить державі, обов'язок якої – сприяти реалізації конкурентних переваг національного виробництва шляхом зміцнення податкової системи, посилення й удосконалення законодавства, спрямованого на детінізацію економічних відносин в Україні;

– детінізація української економіки пов'язана з комплексним реформуванням системи відносин, що здійснюється в економічній сфері між державою, підприємцями та най-

маними працівниками й має спрямовуватися на усунення тих чинників, які негативно впливають на економіку й зумовлюють її тінізацію, а саме: порушення економічних інтересів між суб'єктами економічних відносин, що скорочує базу розширеного відтворення одних суб'єктів на користь іншим; скорочення офіційних джерел ресурсно-фінансового забезпечення підприємств; зростання витратності, зокрема й тієї, що виникла внаслідок штучного завищення витрат на ресурси, вузли та напівфабрикати (у деяких товарних групах українські ціни перевищили світові); прояви монопольної поведінки;

– проблема тіньового обігу грошей, яка зараз постала перед усім світом, особливо у зв'язку з фінансуванням терористичних організацій; вона потребує боротьби з відмиванням грошей, чому могло б сприяти створення електронної системи відстеження маршрутів великих грошових потоків;

– створення єдиної системи правових, організаційно-економічних державних заходів може стати ефективним засобом протидії тінізації суспільно-економічних відносин;

– обмеження впливу чинників тінізації економіки не може базуватися лише на силових методах, які дають тимчасовий ефект. Це має бути цілісна система дій, спрямована передусім на подолання та викорінення причин і передумов цих явищ і процесів. Ефективна стратегія детінізації економіки має бути узгоджена з іншими складовими частинами стратегії економічних перетворень (реформуванням оплати праці та системи соціального захисту, промисловою політикою та здійсненням реальних структурних перетворень, заходами щодо поліпшення інвестиційного клімату);

– запропонована стратегія розвитку детінізації економічних відносин в Україні забезпечить створення оптимальної системи діючого економічного механізму на основі конструктивної співпраці гілок влади, із чітко визначеними повноваженнями та чітким розмежуванням відповідальності за результати діяльності в межах цих повноважень: законодавча влада, яка розробляє закони, має нести повну відповідальність за наслідки їх дії, наприклад такі, які посилюють тінізацію економіки, сприяють зростанню соціальної напруги та погіршують криміногенну ситуацію в країні тощо; виконавча влада, яка має суворо дотримуватися норм чинного законодавства, повинна вивчити наслідки дії законів і розробити пропозиції, які б обмежували розвиток негативних тенденцій. Звіти Уряду та Верховної Ради мають містити розгорнутий аналіз дії законів і визначати причини загострення економічної ситуації. На їх основі необхідно розробляти конкретні пропозиції щодо вдосконалення законодавства, які Верховна Рада має обов'язково враховувати під час внесення поправок до відповідних законів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Горбулін В. Державне управління науково-технічними та економічними процесами реалізації Україною стратегічного курсу на європейську і євроатлантичну інтеграцію. К.: ДП «НВЦ» Євроатлантикінформ», 2010. 272 с.

2. Рывок в рыночную экономику / Под. ред. Л. Хоффмана, А. Зиденберга. К.: «Феникс», 1997. 303 с.

3. Савченко І., Іорданов А. Тіньовий сектор економіки України: аналіз стану та напрями детінізації. Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. 2012. № 3. С. 107–115.

4. Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004–2015 роки) «Шляхом Європейської інтергації» / Авт. кол. А. Гальчинський, В. Геєць та ін.: Націон. ін-т. стратег. дослд., Ін-т економ. прогнозування НАН України, М-во економіки та з питань європ. інтегр. України. К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. 416 с.

5. Чернявський С., Довбаш Р. Протидія злочинам, пов'язаним із незаконним відшкодуванням податку на додану вартість. Київ: Хай – Тек Прес, 2009. 216 с.

6. Шандра В. Пріоритети економічного зростання України. Економіст. 2005. № 4. С. 28.